

ANTI-NIHILISME

ARTHUR EN JARMO BERKHOUT

**ANTI
NIHI
LISME
ENGAGEMENT
IN DE
21STE EEUW**

UITGEVERIJ PLUIM

Eerste druk, september 2022

© Arthur Berkhout en Jarmo Berkhout

Omslagontwerp Elina Birkehag

Typografie binnenwerk Perfect Service

Auteursfoto Imre Korpadi

Productiebegeleiding Tim Beijer

Drukkerij Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 932 5621 7

NUR 730

www.uitgeverijpluim.nl

Voor onze vrienden

Inhoud

Inleiding: In het Maagdenhuis, of hoe niet neoliberal
te leven? 9

I DE ONMOGELIJKE GEMEENSCHAP

- 1 Mensen op drift 27
- 2 Een wereld van kampen 31
- 3 De permanente uitzondering 37
- 4 De Schmitt-utopie 43
- 5 Het mobiliteitsregime van de eenentwintigste eeuw 49
- 6 Het verlaten van de wereld 57
- 7 De wegen van het labyrint 67
- 8 De onmogelijke gemeenschap 71

II HOOP VOORBIJ DE HOOP

- 1 De chronische noodtoestand 81
- 2 De stilstand van de vooruitgang 87
- 3 De engel van de geschiedenis 99
- 4 Genealogie van de neoliberale mens 107
- 5 De terugkeer van de geschiedenis 117
- 6 De werkelijke uitzonderingstoestand 123

III HET EINDE VAN DE WERELD? OF HET EINDE VAN DE
MENS?

- 1 Een vraag uit de toekomst: kan een cyborg vrij zijn? 131
- 2 Oorsprong van het Antropoceen 137
- 3 De mythe van de moderniteit 149
- 4 Het einde van welke wereld? 161
- 5 Voor een nieuwe praktijk van het mens-zijn 169

Conclusie: Engagement in de eenentwintigste eeuw 179

Inleiding:

In het Maagdenhuis, of hoe niet neoliberal te leven?

Those who keep a childlike faith in the triumph of truth over lies, and in mutual aid, who live their lives entirely within the gift economy, will always receive a miracle at the exact moment they need it.

– Nadya Tolokonnikova

Hoe niet neoliberal te leven?

Dat is de vraag die ons aanzette tot het schrijven van dit boek. Maar het idee dat we daar een antwoord op konden vinden, dateert van een aantal jaren daarvoor. Preciezer gezegd komt het voort uit de concrete ervaring dat het daadwerkelijk anders kan, dat er een alternatief bestaat voor de maatschappij waarin we leven. Die ervaring was de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam in 2015.

Honderden studenten hadden zich op het Spui in Amsterdam tegenover het administratieve centrum van de Universiteit van Amsterdam verzameld. Aangezien het avond was bevond er zich op dat moment weliswaar niemand in het gebouw, maar toch leek het een logische plek om onze woede te uiten.

Een dag of twee daarvoor had de ontruiming van een ander

UvA-pand plaatsgevonden, het Bungehuis – tegenwoordig een ontmoetingsplek voor mensen die zichzelf graag als de creatieve elite zien, maar destijds een faculteitsgebouw en bovendien het toneel van een bezetting die meer dan een week werd volgehouden uit protest tegen een bruut bezuinigingsplan. De monumentale draaideuren in het Bungehuis lagen volgestouwd met tot barricademateriaal getransformeerde stoelen, en de enige ingang was een slechts met een ladder bereikbaar raampje. Je waande je in een vesting. De statige vergaderzalen vormden nu het decor van de dagelijkse *general assembly*, de radicaal-democratische bijeenkomsten waarin voor elk besluit consensus bereikt moet worden (en die daardoor de neiging hebben om eindeloos te duren).

Een bezetting als deze kan dienen als drukmiddel, en dat deed ze ook. Maar los daarvan werd er ook geëxperimenteerd met wat bekendstaat als *prefigurative politics*: het onmiddellijk in de praktijk brengen van de idealen die je onderschrijft, oftewel leven alsof de vrijheid en de maatschappelijke verandering die je nastreeft al bestaan.

Het universiteitsbestuur reageerde op dit experiment zoals van een bestuur te verwachten is, namelijk door het te beëindigen. De politie werd ingeschakeld en een stuk of veertig bezetters draaiden voor een nacht de cel in.

Net op de avond dat de demonstrerende studenten zich voor het Maagdenhuis hadden verzameld, werden zij allen weer in vrijheid gesteld. Toen zij zich, onder luid gejuich, bij de reeds aanwezige menigte voegden, werd er een soort omslagpunt bereikt. Vanaf dat ogenblik was er geen houden meer aan. Terwijl kort daarvoor nog een van de sprekers de groep had opgeroepen om het plein te verlaten, leek niemand daar nu nog gehoor aan te willen geven. Iemand begon aan de deur te rammelen.

Al snel werd het een geduw en gebeuk.

En toen gebeurde het. De deur gaf mee. Binnen een oogwenk stroomde het gebouw vol met de uitzinnige studenten die hoogstwaarschijnlijk zelf een uur eerder niet hadden kunnen dromen dat dit zou gebeuren.

De bezetting duurde zes weken.

Nu is het op zich niets uitzonderlijks dat kritische UvA-studenten het Maagdenhuis bezetten. Dat was al zo'n tien keer eerder gebeurd, beginnend met de legendarische allereerste van 1969 (in zekere zin het vertraagde mei '68-moment van Nederland). Toch was dit van begin af aan ontegenzeggelijk méér dan slechts een opstootje op een universiteit.

Wekenlang stond de bezetting in het brandpunt van de aandacht. Alle ontwikkelingen werden op de voet gevolgd door de nationale media. Opiniëpagina's werden volgeschreven, documentaires waren in de maak, het protest werd tot in het parlement bediscussieerd en het einde van het neoliberalisme überhaupt werd (voortijdig) voorspeld. Maar belangrijker dan dat was er, voor een actie die uitgevoerd werd door mensen die toegang hadden tot de hoogste regionen van het onderwijssysteem, opvallend veel steun uit niet-academische hoek. De schoonmakers, die uit eigen ervaring wisten hoe tergend het is om tegen het universiteitsbestuur en voor je belangen te strijden, behoorden tot de eersten die zich solidair verklaarden. En ook vanuit de bredere vakbeweging, uit sectoren die niks met onderwijs te maken hadden, stroomde de steun binnen; in woord en daad, en, niet te vergeten, in de vorm van heel veel voedsel.

Ondertussen begon de bezetting ook internationaal belangstelling te vergaren. Binnen de kortste keren hing de open atriumruimte vol met steunbetuigingen van de grote namen van de kritische theorie – van Judith Butler tot Noam Chomsky, van

Nancy Fraser tot Slavoj Žižek; denkers van wie we op diezelfde plek de canonieke teksten lazen. Dat een groep studenten en docenten die hun bezette universiteitsruimte versierden met slogans als ‘Screw us and we multiply’ dit niveau van enthousiasme wist los te maken, heeft nog altijd iets opmerkelijks. Het was duidelijk dat de actie iets losmaakte bij een groot aantal mensen; ook mensen die niet of slechts zijdelings betrokken waren bij deze zaak.

De bezetting – of *bevrijding*, zoals het al snel genoemd werd – was niet alleen een daad van prefigurative politics. Ze groeide al snel uit tot symbool voor een veel breder conflict, waarbij meer op het spel stond dan de democratisering van een universiteit alleen.

Dat had alles met de timing te maken.

We bevonden ons op dat moment in de nasleep van de grootste crisis van het kapitalisme sinds de beurscrash van 1929. Hoewel in omvang vergelijkbaar, pakten in de praktijk beide crises zeer verschillend uit.

De geschiedenis herhaalt zich nooit exact, en elke beurscrash is weer anders. Het soort algehele maatschappelijke collaps van de jaren dertig van de twintigste eeuw hebben wij, althans in ons deel van de wereld, niet meegemaakt. Aan de andere kant werd er destijds, in de vs althans, op de crisis gereageerd met een New Deal die een ingrijpende hervorming van het kapitalisme teweegbracht, met een sterke overheid en massale herverdeling als gevolg. Dat stelsel werd tot in de naoorlogse decennia volgehouden, een periode die in de West-Europese context geldt als de hoogtijdagen van de sociaaldemocratische consensus.

In ónze crisis daarentegen was uitgerekend dat type respons afwezig. In plaats van een nieuwe beteugeling van het kapita-

lisme – en het terugdringen van de almaar groeiende ongelijkheid – zagen we juist de ultieme ontmanteling van de laatste restanten ‘New Deal’: niet de inperking van de markteconomie, maar de onderwerping eraan. De reddingsmaatregelen die in de nasleep van de schulden crisis werden uitgevoerd, waren vooral gericht op de zogenaamde bail-outs van banken, en het herstel van kredietwaardigheid middels bezuinigingen. In plaats van de schulden ter verantwoording te roepen – de bancaire sector – werden publieke middelen geofferd om de aanstichters van de crisis te redden.

Ondertussen is gebleken dat die bezuinigingen verantwoordelijk zijn geweest voor zeker een derde van de recessie. En dat is de essentie van wat we kennen als ‘neoliberalisme’: private winsten, maar publieke lasten. De reactie op de financiële ineenstorting was, met andere woorden, niet minder maar méér kapitalisme.

Binnen die context kon het verzet van studenten tegen de bezuinigingen op een faculteit een symbolische lading krijgen die uitsteeg boven een academisch akkefietje. Het Maagdenhuis werd de plek waar mensen zich verzetten tegen het onrecht van een falende crisisaanpak. Een crisisaanpak die het kapitaal in feite beloofde voor de instabiliteit, de ongelijkheid en de economische misère waarin het de maatschappij had gestort. Het Maagdenhuis werd de plek waar mensen niet langer aanvaardden dat hun leef- en werkomgeving werd onderworpen aan de dwang van een economisch systeem dat duidelijk niet aan hun behoeftes beantwoordde maar een logica diende die geheel andere belangen op het oog had.

En misschien is het ook eigenlijk niet zo verbazingwekkend dat dat verzet ontbrandde op de universiteit. Het neoliberalisme

is altijd al meer geweest dan alleen zijn praktische effecten. Het vertegenwoordigt ook, hoewel impliciet, een visie op de wereld, op de mens en op het leven. Het dringt ons een wereldbeeld op waarin alles van waarde calculeerbaar gemaakt moet worden; waarin het doel van menselijke activiteit uitsluitend wordt uitgelegd in termen van economische productiviteit; waarin de zin van het leven wordt begrepen als een individueel af te leggen pad naar bevrediging middels consumptie; en waarin de idee van vrijheid wordt gereduceerd tot het vermogen om je als consument op de markt te manifesteren.

Het neoliberalisme zou niet kunnen functioneren zonder dergelijke voorstellingen tot de norm te verheffen. De pijler onder iedere ideologie is het drogbeeld dat de heersende ideeën een natuurlijke orde weerspiegelen in plaats van, puur en simpel, de belangen van de macht. Alsof er geen andere manieren van leven mogelijk, zinnig of wenselijk zouden zijn. De universiteit is daarentegen van oudsher een plek waar met andere ideeën geëxperimenteerd kan worden. Waar we als studenten, relatief beschermt door het privilege dat een hogere opleiding biedt, konden werken aan een geheel andere visie op de maatschappij. Een visie waarin iets anders dan economische waarde centraal staat, zoals de zorg om het menselijk leven, de aandacht en de toewijding die noodzakelijk zijn voor bloei van de menselijke vermogens, de capaciteit van de samenleving om zichzelf te reproduceren, creativiteit en kennis en zorg door te geven, en daarbij de integriteit van de natuur en de menselijke afhankelijkheid daarvan veilig te stellen. Al die dingen zijn even essentieel als incalculeerbaar, en ze zijn net zo cruciaal als dat ze verwaarloosd worden.

Toen op die bewuste februariavond de deur van het Maagdenhuis werd opengebroken, kwamen de honderden studenten die

daar aanwezig waren in opstand tegen wat hun en de maatschappij in het algemeen al decennia werd aangedaan: de neoliberalisering van het leven. En de bezetting resoneerde zo sterk bij zo veel mensen omdat ze het bewijs vormde dat verzet tegen de schijnbaar alternatiefloze status quo wel degelijk mogelijk was. Het was zowel een herovering van iets gemeenschappelijks – een democratisering en anti-bezuinigingsactie ineen – als een verwerping van het cynisme van het individuele eigenbelang, van het ieder voor zich.

‘Alles van waarde is weerloos’; de bekende uitspraak van Luciebert zong voortdurend rond, en het klopt nog steeds, het is weerloos – maar je kan wel barricades oprichten, hiërarchieën afbreken en het management wekenlang buiten de deur houden. Machtstructuren zijn dan wel allesbehalve weerloos, maar onkwetsbaar zijn ze ook niet.

Wat we leerden, was dat op het moment dat je je een ruimte toe-eigent – een fysieke ruimte, maar net zozeer een geestelijke ruimte – een heel andere wereld mogelijk blijkt. De verandering van de wereld is niet hetzelfde als de invoering van een andere. Het interessante is juist hoe ver je komt zónder uitgetekende visie. Een spontane, anti-disciplinaire actie zoals een bezetting is niet zozeer de verwerkelijking van fantasie als wel de *vrijlating* ervan.¹ Het doel is uiteraard niet om simpelweg een ruimte in bezit te nemen, maar het gebruiken van die ruimte als het toneel om andere manieren van denken, van politiek, van leven in de praktijk te brengen: een ruimte waarin het mogelijk is om te experimenteren.

En het is eigenlijk dan pas dat democratie echt bestaat, omdat alleen dan pas de wil van een gemeenschap van vrije individuen verwezenlijkt kan worden. Sterker nog, het is dan pas dat een gemeenschap of een collectief überhaupt ontstaat. Zolang die

werkelijke macht – om gezamenlijk vorm te geven aan onze wereld – niet toegeëigend en verzameld is, blijven we, in politiek opzicht, de losse individuen die op oneindige vervreemde afstand tot elkaar zijn geplaatst. En daarmee afhankelijk van externe macht.

De toe-eigening van het Maagdenhuis doorbrak die externe macht, die bureaucratische machine die het karakter van de universiteit reguleerde. Daardoor werd het mogelijk om, in ieder geval gedurende die tijd, de identiteit van de universiteit te veranderen. Om vragen te stellen die geen pasklare antwoorden hadden. Om nieuwe probleemstellingen op te werpen die simpelweg een stuk interessanter waren dan de taak om een x -aantal academische papers in *journals* te publiceren, of om zo snel mogelijk een vooraf bepaald curriculum af te werken om dan op zoek te gaan naar werk dat er niet was. En, bovenal, om op een nieuwe manier de plek van de universiteit binnen de samenleving te bepalen.

De universiteit hoefde niet de ivoren toren te zijn die hoogopgeleide mensen de kansen op een beter betaalde baan bood. Ze kon ook haar poorten openen naar de maatschappij voor een gezamenlijk leerproces, als vrijhaven van kritisch denken en als inspiratiebron voor iedere poging tot zelforganisatie. Langs die weg kon de toe-eigening van het Maagdenhuis op geheel nieuwe wijze de relevantie van academische kennis voor de samenleving direct in de praktijk brengen.

Daarbij ontstonden ook allerlei nieuwe initiatieven die destijds hun tijd vooruit waren en op heftige weerstand stuitten, maar ondertussen steeds meer aanhang vinden, zoals het streven van de actiegroep University of Color om niet alleen de vorm van de academische kennismachine fundamenteel te ver-

anderen, maar de inhoud van het curriculum te dekoloniseren. Het politieke experiment kreeg een waaier aan onvoorziene gevolgen die elk op zich weer de belofte van nieuwe mogelijkheden droegen. Dus toen een liberale parlementariër vol ontsteltenis de angst uitsprak dat ze ‘van heel Nederland een Maagdenhuis willen maken’, dachten wij: ja, waarom eigenlijk niet?

‘The moment you start getting involved in such events, your horizons of possibility totally transform themselves.’ Deze woorden sprak David Graeber, de gerenommeerde antropoloog en anarchist, toen hij op bezoek was in het bezette Maagdenhuis. Het is nog altijd een treffende formulering voor wat activisme kan bewerkstelligen. De *horizon van het mogelijke* verschuift; dingen die tot voor kort uitgesloten leken, liggen ineens binnen handbereik.

Graeber wist waarover hij sprak. Hij had zelf aan de wieg gestaan van de Occupy-beweging, het eerste grootschalige protest tegen de bankiers van Wall Street en de politici die hun de hand boven het hoofd hielden. Occupy verspreidde zich over achthonderd steden en populariseerde de radicaal-democratische protestvorm die sindsdien tot het standaardpakket van activistische bewegingen behoort, met horizontaal georganiseerde structuren en zonder leiders. Overal ter wereld kwamen mensen in opstand tegen het onrecht van de kapitalistische crash, en de universele incompetentie waarmee leiders daarop reageerden. Dit waren de jaren van Syriza in Griekenland, van de Indignados in Spanje, van het Catalaanse onafhankelijkheidsreferendum, van Nuit Debout in Frankrijk, van de Gezi Park-protesten in Istanboel, van de Majdan-revolutie in Oekraïne, van de protesten tegen Poetin in Rusland, van Occupy in de vs van New York tot aan L.A., van het zeldzame succes van de Chileense revolutie en, het meest tragisch van allemaal, de Arabische Lente.

Het Maagdenhuis was onderdeel van die wereldwijde protesten, en daar was iedereen zich ook volkomen van bewust.

Het lijkt ondertussen moeilijk te bevatten, maar de jaren tien stonden in het teken van een waarachtige opstand tegen de kapitalistische wereldorde. Op verschillende manieren en op verschillende plekken, met verschillende methodes en verschillende doelen, en met wisselend succes, probeerden mensen de beschikking over hun eigen levens terug te claimen tegenover machthebbers en obscure economische imperatieven. Het was een moment vol potentie, vol van de mogelijkheid tot verandering, en ook vol van vermoedens waar het heen zou gaan als deze revolte niet zou slagen.

De crisis van het neoliberalisme draaide wezenlijk om de verhouding tussen kapitalisme en democratie, om de vraag of die twee nog langer compatibel met elkaar kunnen zijn. Voor de opstandelingen was het duidelijk wat er toen op het spel stond: de redding van het kapitalisme zoals het toen bestond, impliceerde een directe bedreiging voor de democratie zoals we die eigenlijk alleen nog als ideaal begrijpen. Daaruit vloeide voort dat de strijd voor autonomie, voor een vrij en geëmancipeerd leven, noodzakelijkerwijs een verzet tegen het kapitalisme was.

We zijn ondertussen een klein aantal jaren en meerdere enorme crises verder, en het lijkt er niet op dat dit systeem op korte termijn terugkeert naar een toestand van duurzame stabiliteit. Het heeft er daarentegen meer van weg dat die stabiliteit zelf nooit veel meer dan een illusie is geweest, of op z'n best een precaire balans. Die balans is tegenwoordig ver te zoeken. De pandemie heeft de zwaktes, de weeffouten, de labiliteit van het systeem blootgelegd. In een ontwikkeling die erop duidt dat

het kapitaal definitief is ontkoppeld van reële gebeurtenissen in de wereld stegen de vermogens van de allerrijksten op hetzelfde moment dat de hele planeet in lockdown ging. En toont dat niet aan dat er ondertussen twee werelden zijn ontstaan? Eén waarin de gefortuneerden zich immuun weten te maken tegen de destructieve effecten van pandemieën, klimaatverandering, ongelijkheid – en een andere waarin het leven, menselijk en anderszins, aan een existentiële onzekerheid wordt onderworpen, en steeds minder in staat is zich te wapenen tegen wat komen gaat.

Heel Nederland is niet een Maagdenhuis geworden. Het experiment werd verstikt. In zekere zin hoort dat erbij, het is waartoe de ordebewakers bestaan. Niets is makkelijker dan de politie op een vreedzaam protest afsturen. Maar we weten dat zij weliswaar in staat zijn om verandering tegen te werken, maar niet om iets beters te creëren, en we weten ondertussen ook dat dat het werkelijke probleem is, het probleem waaronder steeds meer mensen gebukt gaan. Het is het nihilisme van de macht.

Geen enkel van de problemen die er waren is opgelost of ook maar milder geworden; het is, integendeel, alleen maar erger dan destijds. Niet alleen voor studenten, die steeds meer betalen voor een steeds verder uitgekledede studie en zich diep in de schulden steken om torenhoge woonlasten op te kunnen hoesten. In het algemeen is, zoals iedereen ervaart, op de crash van het neoliberalisme een nauwelijks te behappen reeks aan crises gevolgd.

En dat zegt heel veel. Het zegt dat in feite de machthebbers hebben gefaald, meer dan de protestbeweging. En het zegt dat mensen zelf, beter dan hun leiders, weten wat goed voor hen is. In de jaren tien, op het hoogtepunt van de crisistijd, creëerden

mensen overall ter wereld zelf de antwoorden op de problemen die zij niet zelf hadden veroorzaakt, maar waar ze wel onder te lijden kregen. En daarmee lieten ze zien dat de mogelijkheid van verandering, van daadwerkelijke verbetering, van echte democratisering en zelfbeschikking, steeds binnen handbereik ligt.

Dat de machthebbers van toen en nu in staat zijn gebleken om ten koste van die verandering hun macht te behouden, betekent niet dat ze gelijk hebben; het legt alleen maar getuigenis af van het feit dat de bewaking van de bestaande orde meer prioriteit krijgt dan de bevordering van het leven. Het hoort bij het nihilisme van de macht om krachten te mobiliseren tegen verandering, ook tegen het soort verandering dat noodzakelijk blijkt.

In weerwil daarvan die verandering nastreven, in het vertrouwen dat de noodzakelijke antwoorden in dat proces gegeneerd worden, dat is engagement. Dat is de les van elk activisme en elk verzet. Het is de manier om niet neoliberal te leven.

Dit boek gaat niet over de Maagdenhuisbezetting. Het gaat over de wereld die is ontstaan in de nasleep ervan. We willen uiteraard niet beweren dat één bezetting de wereld had kunnen veranderen. Maar zoals we al bespraken maakte de studentenbeweging deel uit van een internationale revolutie die, als ze geslaagd was, de belichaming had kunnen zijn van de alternatieven die we nu nog steeds nodig hebben.

Betekent dat dan dat het vergeefs is geweest? Allesbehalve. Revolutionaire momenten hebben altijd een invloed die verder reikt dan de concrete plaats en tijd waar ze ontstaan. Het ideaal van transformatie wordt nooit begraven door de tegenslagen die het te verduren krijgt. Het gaat zich uiten in andere vormen. Want als er één ding zeker is, dan is het dat mensen de strijd om

de verbetering van hun bestaan nooit zullen staken.

Engagement in de eenentwintigste eeuw betekent dat die strijd niet langer zal verlopen langs de weg van het leninistisch-bolsjewistische revolutionaire schema, met als het ware een revolutie van bovenaf. Het zit in feite veel dichterbij een opmerkelijke uitspraak van Marx en Engels uit de *Duitse Ideologie*. Ze weigeren daar communisme te bestempelen als ‘*ideaal*’ waarnaar de werkelijkheid zich moet richten. Het is, met andere woorden, niet een soort blauwdruk van een ideale wereld, die er alleen maar op zit te wachten tot ze zal worden ingevoerd. In plaats daarvan is het ‘de *werkelijke* beweging die de huidige toestand opheft’²

Dat betekent echter niet dat het iets automatisch is. Engagement is de actieve deelname aan die beweging. Het is de poging om het nihilisme van de macht te ontmantelen, in al die situaties waar het zich doet gelden en in alle sociale contexten waarin dat gebeurt. Er is niet één universeel recept voor de verbetering van het bestaan; dat idee is zelf nog te nihilistisch. De idealen waar mensen naar streven worden altijd geboren uit lokaal en historisch specifieke situaties van onrecht. Er zijn daarom talloze vormen van engagement en bronnen van verzet, en evenveel mogelijke andere werelden als er vormen van onderdrukking en onrecht bestaan.

Eén ding staat hoe dan ook vast: een ruim decennium na de financiële crash hecht niemand meer geloof aan het neoliberale dogma dat er ‘geen alternatief’ bestaat – inclusief de machthebbers. Zo’n beetje het eerste wat tijdens de pandemie eraan ging, was de vrije markt (je zou kunnen zeggen dat de BV Nederland zichzelf nationaliseerde). Een fundamentele herziening van het systeem stond echter niet op de agenda. En daar ligt het gevaar. Het kapitalisme heeft de planeet in een ecologische ramp ge-

stort, die ons nu, zelfs hier in het centrum van de wereldeconomie, begint op te breken.

Typerend voor het nihilisme van de macht is dat de reactie daarop niet verdergaat dan het opvangen van de schokken, terwijl er een veel diepere transformatie nodig is van de manier waarop we leven. We zullen anders in de eenentwintigste eeuw blijven steken in een soort rampenkapitalisme. De vraag is dan ook die naar een alternatief.

In lijn met de hierboven geciteerde uitspraak van Marx en Engels hebben we niet gepretendeerd om met een volledig uitgewerkt ideaal op de proppen te komen. In de hoofdstukken die volgen hebben we in plaats daarvan steeds vanuit concrete situaties onderzocht welke alternatieven ontstaan vanuit het directe engagement van mensen. De ultieme horizon van onze analyses bestaat uit de samenhang tussen kapitalisme en klimaatcatastrofe, in de overgang naar het Antropoceen, het geologische tijdperk van de mens. Onze vraag – hoe niet neoliberal te leven? – krijgt hier zijn existentiële lading: wat is ervoor nodig, wat vraagt het van ons, om een manier van leven te ontwikkelen die het leven niet langer ondermijnt? En met welke politieke praktijken kunnen we werkelijke alternatieven scheppen en een uitweg vinden uit de crises die de eenentwintigste eeuw tekenen?

Tenslotte gebruiken we de term ‘nihilisme’ niet voor niets; een term die met geen andere filosoof zo verbonden is als met Friedrich Nietzsche. Nietzsche meende dat het nihilisme overwonnen moest worden. Dat geloven wij ook. Maar anders dan Nietzsche geloven wij dat daarin de taak ligt van politiek. Politiek gaat om de verandering van onze gedeelde werkelijkheid. En als we het nihilisme te boven willen komen, dan zal die ver-

andering gepaard moeten gaan met de creatie van nieuwe manieren van leven – vanuit het vertrouwen dat een andere wereld mogelijk is.